Вечір був вільний від театру. Це могло б бути приємним — трохи перепочити, але ставало жахливим. Жахливим у цьому байдужому номері з чужими, байдужими речами. Звичайно, не порівняти столичного комфорту з тими незручними, брудними номерами в Єлисаветграді, Миколаєві, Херсоні, Новочеркаську — скрізь, де їм дозволено було виступати, оті всі приміщення, які інколи нагадували заїжджі двори своєю бідняцькою порожнечею, неохайністю. Не порівняти цього відносного комфорту, зовнішнього полиску речей, та інколи бракувало найнеобхіднішого для тимчасового перебування, а ці непотрібні статуетки, оксамитові скатертини були такими холодними, байдужими і хоч не брудними, та якимись приношеними, несвіжими. Сотні різних людей зупинялися тут, і наче лишалось щось від їхніх настроїв, зустрічей, розмов. Було незатишно.

Справді, замість відпочинку стало просто жахливо бути тут із своїми, тільки із своїми особистими думками, що охоплювали її, коли вона лишалася на самоті. Треба було, неодмінно треба було багато передумати, додумати, вирішити усе те, що відходила на сцені, бо там думала і страждала за наймичку Харитину, за ошукану Олену, там співала, реготала і дражнила за невгамовну Цвіркунку... Але ж треба було й про себе подумати, про своє життя, невже воно так нерозривно зв'язане з тими, що на сцені, що ані крихти не лишається для її глибоко особистого?

Доля, не питаючись, мчала, мчала, не даючи перепочинку, від міста до міста, від п'єси до п'єси, від ролі до ролі, і все було треба, треба, треба швидко, поквапно, і для себе, і щоб не підвести друзів, партнерів, товаришів... не обманути сподівання і віру глядачів. І все зміщувалося в пам'яті — юрби студентів, що після вистав кидали під ноги шапки, шинелі, пледи, щоб не ступала просто по землі,— на квіти у них грошей не було! — сльози публіки, ущипливі, заздрісні слівця суперниць, настирні поради статечних поклонників, особливо в Петербурзі та Москві... Палкі освідчення Миколи на сцені і вдома. Це плуталося у нього, але однаково щирі, однаково палкі слова, і сльози щастя, і

несподівані відчуження, холоднеча і — не хотілося навіть самій собі казати — зради, зради не тільки на сцені, по п'єсах, його зради. Хіба могла вона зрадити? Ніколи! "Я однолюб!" — колись гірко зізналася його талановитим братам, яких він також зраджував,' та, правда, в їхніх акторських взаєминах все було дуже заплутано. Та її брати любили і як "сестричку Марусеньку", і цінували, і схилялись перед актрисою. Ніде правди діти, коли брати розходилися на окремі трупи, перевага була там, де грала вона. А як їй з Миколою — все брати бачили і знали... Зараз Микола зайнятий, виступає такий же палкий і пристрасний, як і в ролях з нею. А вона сьогодні Увільна, гадала — відпочину... Де там відпочинеш зі своїми думками.

Ні, краще вже на людях, на сцені, хай ті жінки й дівчата відбирають усі сили, почуття, нерви.

У двері постукали. Вона навіть злякалась. Нікого, нікого не хотілося зараз бачити, та... схопилася з крісла, провела рукою по волоссю.

— Прошу!

І — зраділа! Отак, як радіє зажурена дитина, що повернувся хтось рідний,— ще в очах смуток і сльози, а на устах вже усмішка.

Вона побачила високу, ставну постать і теж усмішку на молодому приємному обличчі, навіть наче радість, що застав. У дверях стояв її новий знайомий, Антон Павлович Чехов. "Які в нього розумні й привітні очі,— майнуло в голові,— от наче справді рідна людина зайшла!"

— Роздягайтесь, сідайте! — Чи помітив він, чи ні, що вона не така, як завжди.

Антон Павлович сів, потер руки — надворі холодно, адже зима, примружив змовницьки очі:

— А знаєте що? Давайте кудись поїдемо! У вас вільний вечір? Хочеться трохи погуляти, розважитися! Стільки клопоту було останнім часом, хай йому!

От і добре — він нічого не помітив, а, певне, після тої першої зустрічі, вирішив, що вона дуже весела, їм так було весело і легко! А чому б і справді не поїхати? Саме з ним зараз найлегше.

Швидко причепурилася, так зовсім трошки, ніяких у неї не було ані оздоб, ані вишуканого вбрання. "Твої найкоштовніші оздоби — твої очі, твій талант, наша зіронько ясна!" — казали Микола і його брати... Вона й так привертала увагу всіх, хоча ніколи не намагалася виділятися чимось.

"До чого проста й приємна",— подумав Антон Павлович і навіть дивно стало: така невисока, невеличка жінка — і така сила! Коли вперше побачив її на сцені кілька років тому в Москві, написав братові: "Заньковецька — страшна сила".

Справді безмежною силою дихало від її таланту, в театрі були істерики, не втримувались від сліз навіть чоловіки, не кажучи вже про жінок; актори Малого театру просили затягати антракти, щоб після своїх вистав розгримуватися і приїхати — подивитися "українську Єрмолову". Уся ця українська трупа, що несподівано з'явилася в Москві, здивувала своїм ансамблем навіть заповзятих, вимогливих московських театралів. Сама Єрмолова схвально дивилася українську молодшу посестру.

Чехов бачив до того Сару Бернар — вона йому не сподобалась штучністю, надуманістю; більше до душі була Дузе — щира, ніжна.

І вразила, приголомшила Заньковецька своєю безщасною наймичкою, трагічною Оленою в п'єсі, назва якої одразу викликала посмішку, а потім примусила замислитись, і раптом виринало, як влучна,

гостра ознака, —"Глитай, або ж Павук". Побачивши Заньковецьку в цій виставі, він, та й не один він, подумав: от кому грати Лауренсію, Марію Стюарт.

А потім чув, як щира, мила дівчина з-під Полтави співала "Віють вітри", і немов якийсь відпочинок спливав на душу. Потім кілька років не бачив. Подорож на Сахалін. Книги. Всілякий, такий різноманітний клопіт, турботи.

Знайомство відбулось несподівано в Петербурзі. Нарешті він вибрався до Петербурга. Останні два місяці поїздка все відтягалась, все відкладалась. Не так уже легко було пробивати справи з допомогою голодуючим, в які він поринув з головою, дратувало безплідне базікання, коли треба було займатися конкретною "чорною" роботою, організовувати купівлю коней до весняних робіт, їдальні, медпункти, в яких йому, як лікареві, найдужче довіряли і хворі, і персонал. Його книга "Острів Сахалін" ще ніяк не виходила £ друку. До Петербурга треба було вирватися неодмінно, квапили літературні справи, але зовсім не було грошей. Нарешті пощастило наприкінці грудня, і він таки приїхав до столиці. Зустрічі з письменниками, театри, кілька днів перепочинку, галасу, новин...

У Суворіних тільки й розмов — Заньковецька в Петербурзі! Заньковецька виступає! Це справді була насолода!

Знайомство трапилось так несподівано, безпосередньо й весело! У Суворіна зібралося кілька чоловіків — літературної та навкололітературної братії. Раптом до кабінету зайшла Ганна Петрівна, дружина Суворіна, і змовницьки прошепотіла:

— Тихо, ані шелесь, замріть. Я вам приготувала сюрприз! — Вона повернулася до вітальні, причинивши двері. Ну що ж, вони завмерли.

У вітальні вона також щось тихо говорила і раптом голосно сказала:

— Ну я вас дуже прошу, для мене, для мене прочитайте! — І раптом вони почули чудовий голос Марії Костянтинівни Заньковецької, її незрівнянний чудесний голос!

— Тсс! — аж затремтів Суворій.— Це ж Марія Костянтинівна! Монолог Луїзи з "Підступності та любові" читає! Тихіше! Тсс, бога ради.

Та усі й так затамували подих. Це таки був прекрасний сюрприз, особливо для Антона Павловича.

Вона читала так, немов тільки для себе, а може, навпаки, уявляючи, що слухають і партер, і ложі, і гальорка, хоча слухачка була перед нею одна, заворожена цим трепетом душі, витонченою правдою почуття, і за дверима всі були заворожені, і коли вона скінчила, мить панувала тиша, ні, надовше ніяка витримка не була спроможна! З вигуками, оплесками, широко розчинили двері, оточили її, хтось став навколішки, хтось у чомусь присягався, хтось кричав: "Королева! Незрівнянна!"

Вона відчула міцний і в той же час якийсь обережний, уважний потиск руки, на мить зупинила погляд на розумних і привітних очах. "Хто це? Таке знайоме обличчя!"

— Знайомтеся, от вам ще поклонник — Антон Павлович Чехов! — мовив Суворій.

— А закохається незабаром! — додала дружина.

— Це я його поклонниця! — засміялася Марія Костянтинівна. Це ж був автор "Степу", "Нудної історії" — таких надзвичайних речей!

Як добре! Зовсім він не став поклонником і не закохався. Вони одразу заприятелювали, подружили, і це, їй-богу, було найприємніше для неї!

Жарти і регіт почалися з її ніякового вчинку, справді ніякового і не дуже чемного. Якийсь підстаркуватий чоловік сказав, гадаючи, певне, що каже їй найвищий комплімент:

— А у вас, коли ви читали по-російськи, майже не чути вашого малоруського акценту, ви чудово виконали б роль Мір'їци в "Кашмірській стороні".

— От уже ні! — замахала руками Марія Костянтинівна.— Адже вся "Каширська сторона" написана якоюсь перековеркієвською мовою!

Вибухнув загальний регіт. Ох, вона ж не знала, що з нею говорить сам автор п'єси Аверкієв, та він реготав найдужче.

— Як?! Як? Перековеркієвською? — не міг він заспокоїтися.— Слухайте, панове! Даю слово честі, я перероблю всю нову п'єсу, дорога Маріє Костянтинівно, як ви захочете, аби ви грали в ній!

Вона спочатку сторопіла, зніяковіла:

— Ой, пробачте!

Але автор мудро не образився, а для всіх це був привід для жартів і веселощів, і якось до слова прийшлося, що стільки їй розповідали про катання на санках з крижаних гір, тут, у Петербурзі, а вона ніколи не каталася і навіть не бачила. І всі вирішили, що дорогу гостю треба обов'язково цим катанням почастувати, не відкладаючи, ось одразу, одягтися і їхати.

Так трапилося, що вона опинилася в парі з Антоном Павловичем, вже мали сісти в санки, і якусь хвильку, маленьку хвильку — Антон Павлович вловив — з острахом глянула долу, у снігову-безодню, а потім засміялась, швидко, рішуче сіла, і вони помчали, помчали просто в цю безодню. Несамовитий вітер не давав дихати, ревів, свистів, ну зовсім,

як у його веселому молодому оповіданні! Тільки інакші пасажири на санках. Раптом Марія Костянтинівна скрикнула, нестримно, дико, дзвінко, не з остраху, а, навпаки, немов виклик цьому вітрові, цьому страху кинула, так вигукнула завзято, як ямщики на тройках у степу вигукують,— і в цю мить обоє зі сміхом перекинулися в сніг.

Суворін аж зойкав, аж стогнав від захоплення:

— Як вона скрикнула! Як це неймовірно в неї вийшло! — не міг він заспокоїтися.

А вона ще й ще спускалася, і ще кричала і пустувала, і Антон Павлович пустував, жартував.

А сьогодні вона була сумна. Він це помітив одразу, з першого погляду, тільки-но зайшов до кімнати, вловив одразу вираз глибокого суму в темних великих очах, в пониклих рисах обличчя, але де не псувало її, навпаки, надавало тонкого відтінку розуму, полишало слід якихось глибоких думок. Одухотвореності. Але сумної одухотвореності. І це зробило її чомусь ближчою, ріднішою, дужче, ніж та запальна веселість на катанні. Він зрозумів, якою силою волі вона вмент зігнала вираз журби, може, горя з обличчя, та чи відігнала його з серця? І йому враз захотілося розрадити її, хоча, коли йшов сюди, гадав посидіти, погомоніти.

— Отже, й гульнемо зараз із вами,— мовив їй, подаючи шубку.— У найкращий, у найшикарніший ресторан!

— А власне, з якого це доброго дива? — засміялася вона, вже зовсім опанувавши себе. Справді цікаво, поїде несподівано "кутити" з Чеховим! Але ж він якийсь "свій", з ним можна спокійно куди завгодно їхати!

— Як з якого дива? У мене вийшла книжка. Повість "Дуель". Я нарешті одержав гонорар, маю право гуляти.

— Вітаю вас. Ви подаруєте мені? З автографом? По-перше, я пишатимусь, перед усіма хвалитимусь, по-друге, я ж усе, що підписано "А. Чехов", просто ковтаю.

— А те, що підписувалось "Чехонте"?

— Ще й з яким смаком! Але, правду кажучи, я радію дужче, коли бачу тепер підпис "А. Чехов". Я вже знаю, що читатиму й перечитуватиму, хоч, напевне, мені стане сумно, але ж це все така правда, найглибша, найвірніша правда, може, й надто стає сумно, та саме вона потрібна людській душі.

Вона ж сама прагне такої безбоязної правди на сцені.

Цікаво, а що ж тоді вона скаже про "Сахалін"? Але він не хотів зараз говорити про цю книгу, про Сахалін, про свою працю лікаря, про боротьбу з голодом. Це б навіть звучало фальшиво — про все те зараз, адже він її розважати повіз, погуляти.

У першу мить, коли зайшли до зали, немов піднявся якийсь святковий настрій — багато світла, всі люстри блищать, білосніжні скатертини, у вазах квіти, на підлозі м'які килими, на невеличкій естраді, що овальним півострівцем виступає в залу, невеличкий оркестрик настроює скрипки та віолончелі. Метрдотель і лакеї у своїх чорних костюмах з білосніжними манишками і манжетами здаються такими люб'язними хазяями, наче тільки й чекали на них і безмежно радіють їхньому приходу: вони влаштовують гостей під великою пальмою в затишному куточку за окремим столиком, і вони обоє справді наче приїхали на свято. Марію Костянтинівну ще більше красить якась молода ніяковість, наче вона вперше опинилась у такій "аркадії".

Між іншим, не так уже й часто траплялось їздити по ресторанах! Що правда, то правда. Так, після особливо вдалої прем'єри раптом вирішували всією артистичною братією відзначити у складчину, інколи

бенефіціант розщедрювався, а то раптом хтось із фанатичних театралів, багатих панів запрошував всю трупу. От саме таких бенкетів Марія Костянтинівна не любила, особливо коли це робилося з пихи. Інша справа, коли з студентською молоддю, після "благотворительних" вечорів — хоч на столах тоді і не лилося рікою шампанське!

А милий Антон Павлович справді вирішив "гульнути", старається пригостити на славу.

— Та хіба ж ми вип'ємо стільки шампанського?

Вони обоє розвеселилися, адже обоє ще були молоді. Молоді. їм хотілося в житті і веселощів, і щастя, от тільки поки що не дуже виходило, не сьогодні, не тут, а взагалі...

А тим часом зала наповнювалася, і чим більше ставало людей, тим швидше зникав тон "свята". Зовсім різні пари і компанії то входили, то наче ввалювалися безцеремонно, вже напідпитку. Сновигали з тацями, пляшками лакеї, вже запаморочені різними замовленнями, примхами: то незадоволеним буркотінням жовчного старигана, то верескливими скаргами розфарбованої немолодої жінки в товаристві молодиків, завсідників ресторанів.

Та ні Марія Костянтинівна, ні Антон Павлович не звертали уваги, що діється навколо. їм було добре вдвох, а то все була чужа юрба, навіть не як хор статистів або кордебалет, а просто розмальовані декорації, в театрі — штучні дерева, штучні кущі, палац, так і тут — все було штучним.

— Ну, за що ми п'ємо? — мовив Антон Павлович, піднімаючи бокал.— За ваш успіх? Вашу славу? Вони і так у вас є і будуть! Моє бажання — побачити вас і в інших ролях, хоча, дивлячись "Глитай, або ж Павук", я сам трохи не плакав з вами.

Коли б він знав, Лев Миколайович Толстой попросив подарувати ту хустинку, якою вона витирала на сцені свої горючі сльози. Він так і висловився — "горючі сльози",— згадала Марія Костянтинівна, але не сказала, то був скарб, який берегла про себе.

— Чому б вам справді не перейти до столичного театру, я ж чув, як умовляли вас і Суворій, і інші грати Шекспіра, Островського.

— От і ви туди,— Марія Костянтинівна поставила бокал на стіл.— Ну хай вже вони спокушають забезпеченим становищем, нечуваним окладом, прекрасними ролями, бенефісами, одне слово — не життя, а раювання, не порівняти з нашим, що й казати, досить жалюгідним існуванням. Ви ж уявляєте: постійні подорожі, переїзди з місця на місце, гастролі, заборони, так-так, ви тільки подумайте, адже майже десять років нам забороняють виступати в Києві, в рідному нашому Києві, в Полтаві, в самому серці України, але й там, де дозволяють, обмежують репертуар рідною мовою. Ні літератури, ні театру! Коли б ви знали, як часто Кропивницький мені казав: "Ну, Марусенько, одягай свого мундира,— себто моє краще парадне плаття,— і їдь причаровувати церберів, хай дозволять грати!" — Вона засміялась, і Антон Павлович також.

— Це вам не так важко зробити — причарувати.

— Ну, не скажіть,— похитала вона головою.— Інколи на такого бурбона наскочиш! Але ж треба! І до губернаторів їздити треба. І в холодних, нетоплених театрах виступати треба! І хтозна-де та як ночувати. Це тільки наївні дівчата гадають, що наш шлях встелено трояндами. Але ж я вірю, що це потрібно, що наша молода справа потрібна, людям потрібна, і мушу все це терпіти.

— Значить, віра і терпіння?

— Так, віра і терпіння. А слава, гомін, квіти — хіба це... (Правда, ще хустиночка, змочена "горючими слізьми" і подарована Льву Толстому на його просьбу).

Як Антон Павлович розумів її! Цей глибокий внутрішній обов'язок перед життям, людьми.

— А ваш Сахалін, а ці турботи про голодуючих,— мовила вона, немов читаючи його думки.

Справді, живуть же письменники, працюючи за своїм столом, чесно турбуються про свою сім'ю, свої книги, свій успіх. Для передиху в роботі — літературна метушня, суперечки про нові і старі форми, і нема їм діла ні до шкіл, в яких діти вчитися не можуть, ні до браку лікарів, ні до Сахаліну… з нелюдським існуванням каторжан, і що найстрашніше — сотень дітей коло них... Як би він міг покинути цей клопіт? Він і сам собі не назве його "боротьбою" — не любить він високих слів... Та він розуміє, хіба в неї не боротьба за щось вище від свого особистого, тому що це нерозривне...

— Ви думаєте, мені самій не бажається, не мріється зіграти Шекспіра? Та я навіть не вагаюсь і ніколи не відчуваю себе на роздоріжжі — яким шляхом йти, хоча й схиляюсь перед великими російськими акторами і актрисами, і виступати з ними — це насолода, проте ніколи в житті я не кину діло, нашу трупу, і вірю, вірю, не в свої сили вірю, а в наші, в наш український театр, побачите, він ще буде! Хай уже Суворій спокушав, а ви, ви ж українець, а підбурюєте на зраду.

— Ні, ні, вже не підбурюю, хоча і не українець, але ви уявити не можете, як я мрію, особливо оце останнім часом, купити хутірець десь на Україні, обов'язково на Україні. Батьки сплять і бачать, щоб на Україні, кажуть, помирати хочеться на рідній землі,— вони ж з півдня. Ну, я не помирати, я пожити хочу і після різних подорожей, людина ж мусить багато подорожувати, та після мандрів, метушні в столицях хочу

повертатися додому, де тиша, дерева, луки, сидіти на березі річки чи ставка і рибалити.

Адже він справді не тільки мріяв, уже стільки було конкретних планів щодо хуторка на Україні, саме на Україні.

— Влітку останні роки ми, я з сім'єю, жили на Сумщині, я їздив із приятелями на Полтавщину.

— А на Чернігівщині були? — ревниво спитала Марія Костянтинівна. — Знаєте що, купуйте там, я вам допоможу придбати чудовий хутірець коло моїх Заньків! Сусідами будемо,— аж загорілася вона.

— Та це ж прекрасно! Я згоден, шукайте коло ваших Заньків! Так ото ви звідти Заньковецька?

— Авжеж, звідти Заньковецька. Після розлуки з чоловіком, Хлистовим, коли нарешті свій власний паспорт одержала, поряд з моїм дівочим прізвищем — Адасовська — вписали в дужках: по сцені Заньковецька. Он як! — мовила вона з удаваною гордістю.— Тепер усі мої заньківчани пишаються,— додала вона вже зовсім без погорди, але радісно. Заньки, заньківчанські дівчата, старі баби — як вона їх любила!

— Ще б пак! Хіба тільки заньківчани! — мовив Чехов і подумав: "Певне, нелегкий тернистий шлях у цієї молодої жінки був і ще буде, але — віра, терпіння, відданість своєму мистецтву..." Проте пожартував: — А мушу вам сказати, я помітив, на Україні всі жінки і дівчата вас нагадують.

— А може, я їх? — лукаво і радісно спитала Марія Костянтинівна. Хіба це не дорога похвала: вона — і всі жінки на Україні!

— Коли про вас згадували там,— ми у чудових людей на Сумщині жили,— то як молитву промовляли: "Україна її не забуде". А всі парубки

нагадують вашого чудового Садовського,— вів далі Антон Павлович, і в темних очах Марії Костянтинівни майнув відблиск страждання, розпачу, та, як і тоді, в номері, одразу наче змахнула його.

І в цю ж мить заверещали несамовито скрипки, заволали віолончелі, на сцену випурхнули напівголі дівчата і почали якийсь шалений танок, здіймаючи вгору неймовірно тонкі і довгі ноги, співаючи фривольну шансонетку. ...Яке це все було бридке, далеке від її думок, розпачу, болю. Вона раптом не стрималася і... розплакалася.

— Мила, хороша, не треба,— нахилився до неї Антон Павлович. Він не питав чому, хотілося тільки втішити. Все-таки спало на думку: "Ох же ці милі українські жінки — вони або сміються, або плачуть, середнього немає".

Він погладив її тонкі ніжні пальці, і вона раптом здивувалась — які у нього красиві руки, такі міцні, ласкаві, певне, хворим стає спокійно і добре, коли він оглядає їх.

І людській душі добре, коли він торкається її своїм словом.

— Не треба, не треба, все буде добре! — повторював він.

Що добре? Щоб рідною мовою вона Шекспіра грала де захоче, по всій Україні? Щоб з Миколою Садовським було добре? Усе, усе хай буде добре. Вона підвела на нього очі і зустріла його дивно зволожений погляд. Обоє усміхнулися ласкаво і іронічно одне одному.

— Ну от, коли б хто знав,— мовив він,— поїхали письменник Чехов і хохлацька королева Заньковецька, яку Україна не забуде, розважатися до Омона і що з нього вийшло! Ну, нічого, нічого, ще все попереду! — Він налив бокали їй і собі.— Слухайте, я все-таки мрію написати п'єсу, і там буде одна роль цілком по-українськи написана — для вас, і п'єса для вас. Ви ж гратимете?

— Для вас! — засміялася Марія Костянтинівна. Ніяковості не було, не могло лишитися анітрохи, надто розуміли вони одне одного. І обоє були молоді. І вірили, що все попереду. Вірили в свої сили, життя, майбутнє.

"Чайка"... Художній театр... Туберкульоз... Кінець його короткого життя — то також було допереду, і про те не знали...

Як не знали і про безсмертя обох.